

## КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 341.6

*О. Ю. Кайдаш**кандидат юридичних наук,  
директор Навчально-наукового центру  
інноваційних освітніх технологій  
та регіонального навчання**В. П. Грохольський**кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри менеджменту і економіки в сімейній медицині  
Харківської медичної академії післядипломної освіти*

## ДО ПИТАННЯ ДОСТУПНОСТІ ДО ПРАВОСУДДЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

**Постановка проблеми.** Досліджуючи питання, пов'язані з доступністю громадян України до органів (судів), посадових осіб (суддів), що здійснюють правосуддя, слід виходити з того, що згідно зі ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна гілка державної влади через відповідні державні інституції здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією та законодавством України.

Загальність проголошеного Конституцією України принципу права на судовий захист означає доступність правосуддя для будь-якої людини чи громадянина, неприпустимість будь-яких обмежень на оскарження до суду рішень, дій або бездіяльності державних органів, органів місцевого самоврядування їхніх посадових і службових осіб, громадських організацій, незалежно від їхнього статусу, якщо їхні рішення, дії або бездіяльність порушують права і свободи людини й громадянина або містять погрозу такого порушення.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** За основу написання статті взято праці таких науковців що досліджували питання доступу громадян до правосуддя як Васьковський Е.В., Градовський А.Д., Гордон В.М., Духовський М.В., Фойницький І.Я., Овчаренко О.М., Яблочков Т. М.

**Невирішені питання.** Обмеженість у населення необхідної інформації про надані людині й громадянину права та свободи, про зміст та способи їхнього юридичного захисту знижує у них психологічну рішучість боротися із зазіханнями на їхні суб'єктивні права і свободи та сприяє поширенню порушень законності.

**Метою статті** є висвітлення питання та особливості доктринального і законодавчого закріплення права доступності громадян України до правосуддя а також розкриття генези поняття доступу

громадян до правосуддя, а також сучасний правовий стан вказаного терміну.

**Виклад основного матеріалу.** Вивчення суспільної думки про ефективність діяльності держави у сфері охорони і захисту прав та свобод людини й громадянина, узагальнення практики застосування відповідного законодавства свідчить, що судовий захист прав і свобод людини й громадянина є дієвим і значимим для суспільства. Соціологічне ж вивчення думки працівників суду стосовно розширення кола повноважень суддів щодо судового контролю за дотриманням прав та свобод людини й громадянина спонукає до висновку про необхідність правової та соціальної обґрунтованості інституту судового захисту прав та свобод людини й громадянина і його подальшого розвитку та удосконалювання.

В останні роки у правовій сфері нашої держави прийнята досить значна кількість нормативно-правових актів, що включають різні правові приписи, які стосуються змісту й процедури судового захисту прав та свобод людини й громадянина, зокрема це Цивільний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, Податковий кодекс України, Митний кодекс України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», Закон України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» тощо), а також за цей час внесені зміни і доповнення до багатьох нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини у сфері державного, адміністративного, цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального законодавства та інших його галузей. З цього питання Конституційний Суд України, Верховний Суд України, а також вищі спеціалізовані суди України прийняли ці-

лий ряд рішень і постанов, у яких відстоюється позиція загальності права на судовий захист та вказується на те, що окремі рішення, дії та бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування їхніх посадових і службових осіб, які обмежують право на судовий захист, є протиправними, тому вони признаються невідповідними Конституції та законам України.

Правильне застосування законів, правомірність діяльності органів законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування у сфері реалізації прав і свобод громадян забезпечуються, згідно з Конституцією України, також системою правосуддя. Розширення кола охоронюваних законом прав особистості, поглиблення їхнього змісту в умовах різноманіття сучасних економічних і соціальних зв'язків покладає на суд особливу відповідальність і піднімає його значення як базисної державної інституції утвердження економічної й соціальної стабільності, як основного гаранта реалізації прав та свобод людини й громадянина.

Українським законодавцем стосовно інституту судового захисту прав та свобод людини й громадянина в останні роки прийнято нормативно-правові акти, які пов'язані з розширенням компетенції судів у вирішенні спорів про порушення або неправомірне обмеження прав особистості, подоланні багатьох штучно створених перешкод для ефективного здійснення цієї діяльності.

Нині закріплення в Конституції України принципу судового захисту прав та свобод людини й громадянина означає визнання верховенства судової влади в системі державного захисту прав і свобод особистості. Можливість безперешкодного використання громадянином судового захисту своїх прав та свобод є, безумовно, ознакою демократичності суспільства. Втіленням цього положення у життєдіяльності суспільства, держави особистістю реалізується через гарантоване безпосереднє право на звернення до суду для захисту закріплених Конституцією України прав та свобод людини й громадянина (ст. 8). Одночасно з цим у ст. 55 Основного Закону закріплено, що права та свободи людини й громадянина захищаються судом, а це є один із основоположних принципів правової держави, який визначає, що правосуддя є найважливішою функцією в діяльності держави, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі Україна (ст. 124 Конституції) [1].

Таким чином, поряд із загально-соціальними державними гарантіями прав та свобод людини й громадянина Конституція України передбачає цілий комплекс специфічних юридичних гарантій їхнього захисту.

Центральне ж місце в системі юридичних гарантій прав та свобод людини й громадянина в нашій державі відводиться судовому захисту, який,

відповідно до Конституції України, гарантує, що кожному, хто знаходиться під юрисдикцією держави Україна, надається право звертатись до суду за захистом порушених стосовно нього суб'єктивних прав та свобод.

У понятійному розумінні судовий захист прав та свобод людини й громадянина – це інститут, що базується на правових приписах, які зафіксовані в основоположних засадах Конституції України та в поточному законодавстві, і є юридичним механізмом реалізації обов'язку держави забезпечувати дотримання прав та свобод людини й громадянина, які закріплені у Конституції України, законах України та міжнародно-правових документах, які у встановленому національним законодавством порядку ратифіковані Верховною Радою України.

Законодавство України розглядає судовий захист як частину діючої в державі системи засобів та органів юридичного забезпечення дотримання прав та свобод людини й громадянина, при цьому воно не виключає також звернення за захистом порушених прав особистості в міжнародні легітимні правозахисні організації, зокрема, у ч. 1 ст. 55 Конституції України закріплена можливість, стосовно того, що кожному гарантується судовий захист його прав та свобод. За мірою становлення й утвердження принципів демократичної і правової держави в Україні розширяється сфера застосування юридичних засобів забезпечення прав і свобод людини й громадянина.

Аналіз поточного законодавства свідчить, що в Конституції України та інших нормативно-правових актах вживаються близькі, але не співпадаючі терміни «державний захист», «судовий захист», «правовий захист» прав та свобод людини й громадянина. Трактуючи ці терміни, слід зазначити, що судовий захист слід вважати державним захистом, оскільки він здійснюється судом, який є органом державної влади, говорячи про правовий захист і його співвідношення із судовим захистом, слід враховувати те, що суди при здійсненні правосуддя керуються законом, який є основною формою вираження права для судів. Звідси судовий захист у формі правосуддя являє собою особливий вид державного захисту прав та свобод людини й громадянина, який пов'язаний із забезпеченням їх на підставі формально юридичних приписів.

Суд зобов'язаний захищати людину від різних порушень її особистих майнових і немайнових прав, а також прав на участь особистості у державному та суспільному житті. Гарантією ж охорони та захисту прав та свобод людини стає діяльність судових органів з метою усунення зазіхань, спрямованих проти неї, що можуть виражатися як у протиправних діях приватних осіб, так і у протиправних рішеннях, діях або бездіяльності посадових та службових осіб органів державної влади й місцевого самоврядування. При цьому на судову

владу покладена охорона свободи волевиявлення людини й громадянина лише від незаконних зазіхань.

Таким чином, головним завданням судової влади, основним змістом реалізованого нею судового захисту є юридичне протистояння зазіханням на права та свободи людини й громадянина, які передбачені для них Конституцією та законами України, а також положеннями міжнародно-правових документів, які в установленому порядку ратифіковані законодавчим органом України.

Посилення потреби в судовому захисті закономірно впливає з ускладнення характеру й структури економічних відносин, які пов'язані з багатокладністю економіки, процесу приватизації державної й суспільної власності, значного збільшення числа громадян, що мають різні форми та види власності, а тому потребують її охорони та захисту юридичними засобами. Зростання конфліктності і загострення соціальних протиріч у суспільному житті, визнання соціальної цінності людини, її життя і здоров'я, недоторканості особи в її приватному житті, охорона гідності людини і громадянина, її комунікацій, з одного боку, та скасування ряду раніше існуючих інститутів соціального контролю – з іншого, – усе це фактори, що, безумовно, визначають посилення інтересу до застосування юридичних заходів охорони і захисту прав та свобод особистості.

Отже, досліджуючи проблему доступності до правосуддя з часу її виникнення та розвитку, слід звернути увагу на те, як вона обґрунтовувалась протягом того чи іншого періоду розвитку нашого суспільства.

Питання доступності до правосуддя для юридичної науки не є новою, вона має глибокі соціальні коріння. Якщо досліджувати цю проблему з часів сталого її формування на теренах українських земель, то слід звернути увагу, що свого часу дореволюційний юрист І. Фойницький, який був одним із ідеологів судової реформи в Російській імперії, в яку входили і українські землі, вважав, що важливим завданням державної влади є обов'язок «доставити» правосуддя безпосередньо до населення, тобто таким чином, щоб кожна особа легко і швидко мала можливість знайти суд, до якого бажає звернутися за захистом своїх порушених прав і свобод [2, с. 160]. Такої ж позиції дотримувалися й інші провідні дореволюційні правознавці, зокрема А. Градовський, який зазначав, що правосуддя має знаходитися поблизу дверей кожної людини [3, с. 19]. Проблема максимального приближення суду до населення з точки зору його судоустрою розглядали у своїх роботах також М. Духовський [4, с. 48], Т. Яблочков [5, с. 19], В. Гордон [6, с. 29–30]. Вони відстоювали питання територіальної близькості суду до населення, спрощення й уніфікації судової системи, уведення

так званого єдиного суду, який існуватиме замість різноманітних типів судів із різною компетенцією й до якого зможе звернутися будь-яка особа, незалежно від свого соціального становища, наближення суду до населення [7, с. 13].

Розв'язання проблем судочинства, зокрема його зручності для сторін і суддів, оптимізації судових витрат, швидкого розгляду справ, надання правової допомоги тощо в своїй роботі досліджував того часу і Є. Васьковський, який з цього питання зауважував, що порядок судочинства повинен бути таким, щоб громадянин, який потребує захисту свого порушеного права, міг швидко й легко отримати його, і водночас щоб суд, до якого громадянин звернувся, був спроможний та без зайвих зусиль міг задовольнити його вимоги, причому чим коротше й доступніше шлях від подання позову до винесення судового рішення, тим досконалішим є процес досягнення мети правосуддя [8; 58, с. 360–381]. В. Рязановський, формулюючи принцип доступності суду, включав до його змісту достатню кількість суддів, наближеність суду до населення, здійснення судочинства зрозумілою для всіх мовою, дешевизну процесу [9, с. 38].

Говорячи про цю проблему нині, слід звернути увагу на позицію щодо цього питання О. Овчаренко, яка у своїй монографії «Доступність правосуддя та гарантії його реалізації» зазначає, що активна розробка проблеми доступності правосуддя розпочалася в межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», який виник на теренах Європи в 60-ті роки ХХ століття з метою зробити судовий захист прав, свобод людини найбільш ефективним [10, с. 14]. Нею зазначається, що один з активних учасників зазначеного руху був І. Джекоб, який відстоював позицію, що «потреба в доступі до правосуддя» є подвійною: по-перше, правосуддя повинно гарантувати особистості, що її права, свободи визнаються і ефективно реалізуються, бо інакше вони не будуть реальними, а лише носитимуть характер декларативності; по-друге, правосуддя повинно бути здатним вирішувати правові суперечки, конфлікти і скарги, щоб сприяти гармонії та миру в суспільстві... [11, с. 419]. У рамках вказаного руху ця проблема розглядалася вченими-процесуалістами за трьома основними напрямками. За визначенням засновників цього руху, зокрема М. Каппеллетті та Б. Гарта, вони у часових та змістовних рамках отримали назву «хвилі» [12, с. 21–54], про це в своїй роботі також зазначає і О. Овчаренко [7, с. 14].

З цього питання слід зазначити, що автором терміна «доступність правосуддя», як зазначається в літературі [7, с. 14], традиційно вважається радянський правознавець-процесуаліст В. Семенов, який у 60-ті роки ХХ століття уперше обґрунтував поняття та зміст принципу доступності судового захисту прав, свобод та законних інтересів

людини і громадянина у цивільному процесуальному праві [13, с. 110–111].

У сучасній науковій юридичній літературі проблеми доступності правосуддя аналізуються принаймні у трьох основних контекстах: по-перше, досить часто при визначенні завдань реформування судової влади, удосконалення судової системи акцентується увага на наближенні правосуддя до населення, досягненні максимально можливої його доступності; по-друге, існує значна кількість публікацій, у яких відображаються різноманітні прояви принципу доступності правосуддя, наводяться варіанти вирішення проблем, пов'язаних з його реалізацією в різних видах судочинства і стосовно судової системи. Наукові публікації становлять другий рівень наукового осмислення предмета цього дослідження; по-третє, питання доступності правосуддя почали набувати ґрунтовного аналізу вже на рівні монографічних і дисертаційних робіт як закордонних, так і вітчизняних науковців [12, с. 101; с. 14]. Ці питання є актуальними для нашої держави, оскільки в Україні довіра до суддівства невпинно падає.

Аналізуючи термін «доступність правосуддя», який вживається нами в цьому дослідженні, на нашу думку, слід звернути увагу на з'ясування таких слів, як «доступ» і «доступність», і які є, як зазначає О. Овчаренко, спільнокореневими і часто вживаються як синоніми, що дозволить повніше визначити сутність і зміст цих термінів [7, с. 18]. Словник С. Ожегова трактує слово «доступ» як «прохід, можливість проникнення куди-небудь», а також як «допуск, відвідання з певною метою кого (чого)-небудь». Термін «доступний» має декілька значень, зокрема: а) до якого або яким можна пройти; б) що придатний для багатьох, для всіх за можливістю використання або оптимальністю; в) який є уважним і чемним з людьми, з яким легко і просто спілкуватися [15, с. 180]. Словник В. Даля надає таке тлумачення зазначеного терміна: «доступ – вільний вхід, дозвіл на вхід; доступний – неприхований, відкритий, такий, що дає кожному вільний доступ» [16, с. 480]. Великий тлумачний словник сучасної української мови термін «доступ» трактує як місце, по якому можна підійти, наблизитися до будь-чого, прохід до чого-небудь, можливість входити куди-небудь, відвідувати кого-небудь, можливість проникнути куди-небудь, а термін «доступний» як такий, що годиться багатьом, легкий для розуміння, дохідливий [17, с. 243].

Враховуючи те, що ця стаття торкається дослідження питань, пов'язаних з можливістю реалізації особистістю права на звернення до міжнародних судових установ щодо порушених національними державними інституціями її прав та свобод людини і громадянина, мабуть, доцільним буде також звернутись до трактування

поняття «доступ до суду» мовою міжнародного спілкування. Англійською мовою слово «access» перекладається як доступ, право доступу; підхід, прохід, сервітут проходу. Англійськомовні тлумачні словники надають такі значення цього терміна: спосіб наближення або входу; право або можливість досягти, використати або відвідати [18, с. 4]; свобода наближення або взаємодії [19, с. 13]. Словосполучення «access to courts» означає доступ до судових установ, можливість звернення до суду; право на судовий захист. Іншими словами, мається на увазі доступ до суду в інституційному аспекті [20, с. 13]. Одночасно в англійськомовній літературі зустрічається і словосполучення «access to justice» [21], переклад якого може містити певні варіації.

Враховуючи, що англійське «justice» має декілька значень: справедливість; правосуддя; юстиція; суддя [20, с. 251], – то, на думку О. Овчаренко, термін «access to justice» можна перекласти як «доступ до правосуддя» і «доступ до судді» у буквальному розумінні, а в цілому – доступ до суду. Саме цей термін широко вживається в міжнародних документах, що містять стандарти доступності правосуддя. Водночас слід зауважити, що англійське «justice» має ширше значення, ніж українське «правосуддя», яке зазвичай зводиться до процесуальної діяльності суду з розгляду правових спорів, при цьому включаючи і суб'єктний склад суду як органу влади (суд як сукупність суддів, наділених владними повноваженнями). Тому міжнародні стандарти доступу до правосуддя (у буквальному перекладі) не можна зводити лише до певних вимог стосовно здійснення судами тільки своєї юрисдикційної діяльності [7, с. 19].

Досліджуючи принцип доступності правосуддя та його функціонування в правовому полі України, слід зазначити, що забезпечення його реалізації регламентується національним законодавством та міжнародними документами, які в установленому законом порядку набули юридичної сили на території української держави.

Стосовно реалізації права на звернення до міжнародних судових установ Конституція України закріпила положення про те, що кожен в Україні має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1].

Закон України «Про міжнародні договори» у ст. 19 закріплює положення про дію міжнародних договорів України на території України. Ним передбачено, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у

порядку, передбаченому для норм національного законодавства. У випадку якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [22].

### Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2-х т., т. 1 / І. Я. Фойницький. – СПб.: Альфа, 1996. – 552 с.
3. Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 9-ти т., т. 2 / А. Д. Градовский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлеви-ча, 1899. – 492 с.
4. Духовський М. В. Русский уголовный процесс / М. В. Духовський. – М.: Складъ издания в книжномъ магазинъ М. В. Кюкина, 1905. – 472 с.
5. Яблочков Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства / Т. М. Яблочков. – 2-е изд., доп. – Ярославль: Книгоизд-во Гассанова, 1912. – 630 с.
6. Гордон В. М. Система русского гражданского судопроизводства: (конспект лекцій) / В. М. Гордон. – Ярославль: Тип. Губерн. Правления, 1902. – Вып. 1. – 79 с.
7. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія / О. М. Овчаренко. – Харків: Право, 2008. – 304 с.
8. Васильковский Е. В. Курс гражданского процесса / Е. В. Васильковский. – Т. 1. – М.: Изд. бр. Башмаковых, 1913. – 691 с.
9. Рязановский В. А. Единство процесса: учеб. пособие / В. А. Рязановский. – М.: Изд. дом «Городец», 2005. – 80 с.
10. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія / О. М. Овчаренко. – Х.: Право, 2008. – 304 с.
11. Jacob H. Access to Justice In England // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1.
12. Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 5–124.
13. Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства / В. М. Семенов. – М.: Юридична література, 1982. – 152 с.
14. Блакенбург Э. Юристы и правовые инновации в Германии и США (сравнительный анализ) / Э. Блакенбург // Государство и право. – 1997. – С. 100–108.
15. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – 917 с.

16. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т., т. 1 / В. Даль. – М.: Рус. яз., 1981. – 699 с.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

18. The American Century Dictionary / Edited by Urdang L. – WarnerBooks, 1997. – 692 p.

19. Black's Law Dictionary. – St. Paul, Minn.: West 1. Publishing Co., 1990. – 1657 p.

20. Англо-русский юридический словарь / сост.: С. Н. Андрианов, А. С. Берсон, А. С. Никифоров. – 2-е изд., стереотип. – М.: РУССО, 1998. – 512 с.

21. Improving Access to Justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org.htm>.

22. Про міжнародні договори: Закон України: від 29 червня 2004 року № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 54031; Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

### Анотація

**Кайдаш О. Ю., Грохольський В. П. До питання доступності до правосуддя громадян України.** – Стаття.

В статті висвітлені питання та особливості доктринального і законодавчого закріплення права доступності громадян України до правосуддя. Стаття розкриває генезу поняття доступу громадян до правосуддя, а також сучасний правовий стан вказаного терміну.

**Ключові слова:** правосуддя, доступ до правосуддя, судовий захист прав громадян

### Аннотация

**Кайдаш А. Ю., Грохольский В. П. К вопросу доступности правосудия граждан Украины.** – Статья.

В статье освещены вопросы и особенности доктринального и законодательного закрепления права доступности граждан Украины к правосудию. Статья раскрывает генезис понятия доступа граждан к правосудию, а также современное правовое положение указанного срока.

**Ключевые слова:** правосудие, доступ к правосудию, судебную защиту прав граждан

### Summary

**Kaidash O. Yu., Grokholsky V. P. On the issue of access to justice of citizens of Ukraine.** – Article.

The article highlights the issues and features of doctrinal and legislative consolidation of the right of citizens of Ukraine to justice. The article reveals the genesis of the concept of citizens' access to justice, as well as the current legal status of the term.

**Key words:** justice, access to justice, judicial protection of citizens' rights